

Шымбайдағы тарихый естеликлер хақында

Шымбай қаласының тарихый хәм мәдений естеликлерин үйрениў үлкен аҳмийетке ийе. Шымбайдағы ең белгили тарихый естеликлердиң бири Хан мешит болып есапланады. Ол Кегейли каналының оң тәрәпинде жайласқан. Хан мешитте бурын жума намазы оқытылатуғын болған. Тарихшы Х.Есбергеновтың жазыўынша Хан мешит бизиң жыл есабымыз бойынша 1904-1905-жыллары Ийгилик байдың жәрдеми менен салынған. Хан мешиттиң ишинен XV әсирге тийисли 48 куплеттен ибарат парсы тилинде жазылған тас плита табылған. Бул бойынша еки пикир бар: бири, Алланазар ахун Қосназаровтың тас плитадағы жазыўларды оқыўы бойынша бизиң жыл есабымызда 1410-1411жылларға туўра келеди. Ал Шығыстаныў институтының илимпазлары жазыўды XVIII әсирге тийисли деп көрсетеди. Бирақ тексттиң толық аўдармасы еле анықланбаған.¹ Сонлықтан да тас плитадағы жазыўларды терең үйрене отырып, оның толық хәм анық аўдармасын жергиликли халықтың тарихы хәм мәдений тарихы бойынша дерек ретинде қолланыў керек екенлиги айтылады. Соның менен бирге айрым қатарлардың мазмуны белгили болып, онда тек ғана Шымбай қаласының социал-экономикалық, сиясий хәм мәдений турмысының дәрежесин көрсетип қоймастан, ал Қарақалпақстан халқының XVIII-XX әсирдиң басындағы мәдений турмысын да көрсетеди. Шымбай қаласындағы белгили хәм халқымыз тарихында өз орнына ийе естеликлердиң бири тас больница болып есапланады. Естелик патша Россиясы дәўиринде салынған. Бул жерде 1916-жылы патшашылыққа қарсы үлкен көтерилис келип шыққан. Сондай-ақ 1919-жылы 5-14-август күнлери тас больница комиссарлардың штабы хәм олардың жасаған жайы болғанлығы айтылады. 1919-жылы 14-август күни бул комиссарлар қолға алынған. Жайдын улыўма көриниси «Е» формасында салынған. Жай 12 бөлме, 1 узын дәлиз, 28 айна, 16 қапыдан ибарат. Тас больница архивлик мағлыўматлар бойынша 1916-жылы 15-июньда питкерилген. Оған шәртнама бойынша 31726 р. 26 к. қаржы жумсалған.³ 1970-жыллардан баслап жергиликли тарихшылар Шымбайдағы хәм оның әтирапындағы тарихый естеликлерди изертлеў бойынша жұмыс алып барды. Олардың изертлеў жұмысларында Ережеп қала, Сасық бийдиң қорғаны, Айымбет ийшан медресеси сыяқлы естеликлердиң планларын алып, олардың салыныў тарихы бойынша баҳалы мағлыўматлар жыйнады. Усындай естеликлердиң бири Ережеп қала болып, Шымбай қаласының шығысында 3 км дай қашықлықта

жайласқан. Илимпазлардың мағлыұматы бойынша қала XVIII әсирдің ақыры XIX әсирдің орталарында салынған. Хәзирги ўақытта бул естеликтің пақсалары қулап, тек ғана үйилген топырақлары арқалы орнын анықлаўға болады. Ережеп қала хәққындағы дәслепки мағлыұматты 1874-жылы Шымбайға келген Л.Соболевтың жазғанларынан билиўге болады. 1874-жылы 3-июнь күни дилмаш Сартланов, И.А.Александров, еки Ураллы казакты алып Л.Н.Соболев Ережеп бийди көриў ушын қорғанына барады. 1985-жылы республикамыз илимпазлары Ережеп қала естелигин барып көреді. Олардың жазып алған мағлыұматы бойынша Ережеп бийдің қаласы саўлатлы, көздің отын аларлық төрт минары, хош рейли дәрузасы бар еди. Ат қосшылар минарға шығып төрт дәрбентке бақлаў жүргизип турған. Ал хәзир сол төрт минар дүмпешикке айланған.¹ Ережеп бийдің қорғанының жобасы тарийхшы-этнограф Х.Есбергенов тәрәпинен исленип 1980-жылы Ташкентте рус тилинде шыққан «этнография каракалпаков» китабында жәрияланады.² Шымбай қаласының шығыс тәрәпинде Тақжап каналының бойында XVII әсирде салынған Сасық бийдің қорғаны бар. Қорғанның схемалық көриниси Х.Есбергенов тәрәпинен исленип, жоқарыда көрсетип өткен Қарақалпақлардың этнографиясы китабында жәрияланған. Оның көрсетиўи бойынша Сасық бий қорғаны XVII-XVIII әсирдің басында пақсадан қурылған.

Image not found or type unknown

Х.Есбергенов тарийхый дереклерге сүйене отырып, қарақалпақлардың қазақ ханы Тәўкениң қурамында жасаған дәўирлеринде, оның қарақалпақлар арасындағы толық хуқуқлы ўәкиллериниң бири Сасық бий болғанлығын атап өтеди.³ Сасық бий хәққында кейинги ўақытларда ғалаба хабар қуралларында бир қанша илимпазлардың, атап айтқанда С.Камалов, Х.Есбергенов, О.Юсупов, А.Қудияров, жазыўшылардан Ж.Муратбаевтың «Дығырық» романы, сондай-ақ газета-журналларда мақалалар жәрияланып, Сасық бийдің қарақалпақ халқының белгили тарийхый тулғасы ретинде, халықтың келешеги ушын гүрес жүргизген басшыларының бири ретинде сөз етиледі. Илимпазлар үлкемизге келген рус экспедициясы ағзалары тәрәпинен көп тилге алынған естеликлердің бири Айымбет ийшан медресеси. Бул естеликтің де схемалық планы Х.Есбергенов тәрәпинен жоқарыдағы көрсетилген китапта бериледи. Медресе Қарақалпақстандағы ең ерте қурылған медреселердің бири. Өзиниң формасы бойынша Айымбет ийшан медресеси XVII-XVIII әсирдеги естеликлерди еслетеди.

Халық аўзындағы мағлыұматлар хәм археологиялық дереклер Айымбет ийшан медресесиниң XVI-XVII әсирдиң басларында салынған деп көрсетеди. Тарийхшы М.Қарлыбаев Айымбет ийшанды XIX әсирде Қарақалпақстандағы ең үлкен мешит-медресесине ийе ийшан ретинде көрсетеди. Сондай-ақ Айымбет ийшанның шынжырма-шынжыр киятырған әўладларын избе-из көрсетип береді. Оның ата-бабалары арасында қарақалпақ халқының тарийхында үлкен роль ойнаған тарийхий тулғалардың да болғанлығы атап өтиледі. Урпақларының бири Муптулла мақсымның мағлыұматлары бойынша Айымбет ийшанның өмири хәм хызмет еткен ўақты XVIII-XIX әсирдиң биринши ярымына туўра келеді. 1928-жылы Қарақалпақстанда барлық мешит-медреселер жаўылады.1 Шымбай қаласындағы тарийхий орынларға өнерментшилердиң жайласқан жерлерин де көрсетиўге болады. Кәсип ийелери өзлерине қолайлы жағдайларын есапқа алып белгили орынларда орналасқан. Атап айтқанда Үйши аўыл, Көкши қала, Қумбызшы аўыл, Қаншаның қудығы хәм басқа да атамалар ушырасады. Көкши қала қаланы патасламас ушын қаланың шетине орналасқан. Қумбыз қала бир орында болып Зәрип улы Рамбергенниң хәм оның әўладларының атадан балаға өтип киятырған кәсиби болып есапланады. Қаладағы белгили тарийхий орынлардың бири қудықлар болып есапланады. Олардың айрымлары бүгинги күни жарамсыз халға келип көмилип қалған болса, ал айрымлары елеге шекем халқымызға хызмет етип киятыр. Солардың ишинде Қаншаның қудығы Шымбай қаласы турғынларына кеңнен белгили. Қудық бүгинги күнге шекем өзиниң әхмийетин жоғалтпастан халықты ишимлик суў менен тәмийинлеп киятыр. Жергиликли қатықулак жасы үлкенлердиң айтыўы бойынша Көкши қалада Қанша деген бай ҳаял жасаған. Ол өзи отырған жерден қудық қаздырып ишин пискен гербиш пенен өрдиреди. Бул естеликлер қала тарийхын, оның материаллык мәдениятын үйрениўде үлкен әхмийетке ийе.

Район ҳәкимлиги Мәлимлеме хызмети